

Wstęp

Zespół redakcyjny naszego pisma z niekłamaną satysfakcją oddaje czytelnikom kolejny – czternasty – tom rocznika „Komunizm: System – Ludzie – Dokumentacja”. Zamieszczamy w nim szesnaście artykułów w działach „Studia” i „Varia”, trzy recenzje najnowszych prac naukowych oraz bardzo obszerne opracowanie prezentujące stan badań nad aparatem bezpieczeństwa w Polsce w latach 1945–1989. Mamy nadzieję, że czytelnicy docenią wiedzę i kunszt autorów, którzy opublikowali teksty różnorodne, niezwykle interesujące i bardzo wartościowe merytorycznie – co gwarantują nie tylko oni sami, ale też starannie dobrane grono recenzentów.

W tym roku redakcja postanowiła otworzyć pismo na szerszy kontekst międzynarodowy. Zależało nam, by stało się ono przestrzenią wymiany myśli między badaczami z różnych krajów, a nie tylko forum krajowej refleksji nad dziejami systemu komunistycznego. Numer otwierają artykuły przygotowane w języku angielskim, będące pokłosiem zorganizowanej 9–10 października 2024 r. międzynarodowej konferencji naukowej z cyklu „Revolution Accomplished. Communists in Power”. Ubiegłoroczna jej odsłona odbywała się pod hasłem „Communist Parties in the Soviet Bloc in 1985–1989. Fall of the System”. Wydarzenie zostało przygotowane przez Biuro Badań Historycznych Instytutu Pamięi Narodowej wraz z partnerskimi instytucjami z krajów Grupy Wyszehradzkiej: słowackim Instytutem Pamięi Narodu (UPN), węgierskim Komitetem Pamięi Narodowej (NEB) oraz czeskim Instytutem Badania Reżimów Totalitarnych (USTR).

W konferencji uczestniczyli naukowcy z Bułgarii, Czech, Serbii, Słowacji, Słowenii, Rumunii, Węgier i Polski, a pięcioro z nich bez wahania powierzyło nam wyniki swych badań, dzięki czemu czytelnicy, tym razem nie tylko polscy, mogą przeczytać frapujące artykuły o kryzysie i ostatecznym upadku systemu komunistycznego w państwach bloku sowieckiego.

Historycy analizowali procesy zachodzące w ZSRS i innych krajach podległych sowieckiemu imperium od momentu wyboru Michaiła Gorbaczowa na stanowisko sekretarza generalnego Komitetu Centralnego KPZS w 1985 r. aż do Jesieni Narodów w roku 1989, która przyniosła nieoczekiwany kolaps systemu. Wszędzie przyczyną buntu i detonatorem zmian był kryzys ekonomiczny oraz społeczny, prowadzący do negacji władzy partii komunistycznych. Badacze omawiali reakcję satelitów ZSRS na politykę pierestrojki w Związku Sowieckim i na zmiany w sytuacji międzynarodowej, dyskutowali o zamierzaniach zreformowania gospodarki przez partie komunistyczne, a także o desperackich próbach ratowania ustroju zmianami kadrowymi na szczytach władzy, wreszcie o wpływie opozycji i masowych protestów społecznych na błyskawiczny krach systemu. Bez względu na wysiłki rządzących w drugiej połowie 1989 r. sześć państw komunistycznych – satelitów ZSRS – odrzuciło partyjne rządy. Tym razem nie chodziło o korektę ustroju, nadanie mu „ludzkiej twarzy”, jak w Czechosłowacji dwie dekady wcześniej, ale o pozbycie się opresyjnych władz. Symbolem przemian stało się zburzenie muru berlińskiego, choć rewolucję środkowoeuropejską zainicjowano w Polsce. Jesień Narodów skończyła się zwycięstwem zbuntowanych społeczeństw Europy Środkowej i przyniosła ostateczny upadek systemu, jednak liderzy komunistów jeszcze przez lata zachowywali nieproporcjonalnie duże wpływy polityczne.

Jako pierwszy w dziale „Studia” publikujemy artykuł Pála Germuski z węgierskiego Komitetu Pamięci Narodowej. Autor analizuje rolę międzynarodowych instytucji finansowych – przede wszystkim Banku Światowego – w kształtowaniu reform gospodarczych na Węgrzech w drugiej połowie lat osiemdziesiątych, prowadzących do stopniowego odchodzenia od modelu socjalistycznego. Pokazuje, w jaki sposób współpraca z zachodnimi instytucjami wpłynęła na kierunek transformacji gospodarczej, jak proponowane przez nie rozwiązania zostały dostosowane do realiów węgierskich i przyczyniły się do osłabienia fundamentów gospodarki centralnie planowanej.

Attila Apor z Katolickiego Uniwersytetu Petera Pazmanyego w Budapeszcie przybliży historię politycznego upadku Jánosa Kádára, lidera Węgierskiej Socjalistycznej Partii Robotniczej, w maju 1988 r.

Tomáš Malínek, reprezentujący Instytut Badania Reżimów Totalitarnych w Czechach, przedstawia historię kryzysu związanego z uchodźcami z NRD w 1989 r. oraz stosunek Czechosłowacji, a zwłaszcza Komunistycznej Partii Czechosłowacji, do tego zjawiska, nazwanego zasadnie „rewolucją trabantów” – od środka transportu wykorzystywanego w czasie ucieczki przez Niemców ze wschodu.

Martin Halmo ze słowackiego Instytutu Pamięci Narodu na podstawie dokumentów Komunistycznej Partii Słowacji omawia przebieg transformacji w Czechosłowacji. Autor ten zauważa, że czechosłowackie próby reform – w przeciwieństwie do tych w Polsce i na Węgrzech – ograniczały się w zasadzie do sfery gospodarczej. Starano się unikać zmian politycznych i ideologicznych, co ostatecznie uniemożliwiło głębszą transformację systemu.

Listę zagranicznych gości na łamach naszego rocznika zamyka Aleš Gabrič reprezentujący Instytut Historii Najnowszej w Lublanie. W swoim artykule pochyla się nad działalnością słoweńskich intelektualistów i przedstawicieli kultury w latach osiemdziesiątych, które to środowiska w obliczu kryzysu w Jugosławii podjęły publiczną debatę o potrzebie reform politycznych i konstytucyjnych i – sprzeciwiając się centralizmowi Belgradu – stopniowo kształtowały niezależny ruch opozycyjny w Słowenii.

Kolejne artykuły to pokłosie konferencji naukowej „Wojny komunistów w XX wieku. Od ideologii do zbrojnej konfrontacji” zorganizowanej 27–28 listopada 2024 r. w Olsztynie przez miejscową Delegaturę IPN oraz redakcję naszego rocznika. Tytułowe „wojny” miały bardzo umowny wymiar, organizatorom i uczestnikom naukowego spotkania zależało bowiem nie tyle na omawianiu różnych aspektów działań zbrojnych, ile na wszechstronnej analizie różnorodnych form ofensywy ideologicznej, politycznej, gospodarczej (oraz militarnej) prowadzonej przez organizacje oraz państwa komunistyczne przeciwko wolnemu światu i obywatelom swoich państw, poddawanych przemożnej indoktrynacji. Teksty pokonferencyjne złożyło w naszej redakcji dziewięciu badaczy, tym razem wyłącznie z Polski. Autorzy (z dwoma wyjątkami) koncentrowali się nie na konfliktach militarnych prowadzonych przez Moskwę czy Pekin, lecz przede wszystkim na próbie ukazania wojny informacyjnej, światopoglądowej i ścierania się doktryn.

Krzysztof Kubiak, historyk wojskowości, politolog, pracownik kilku placówek naukowych, prezentuje artykuł o trzydziestu latach obecności militarnej Kubańczyków w środkowej i południowej Afryce. Rysuje faktografię wydarzeń, wpisując je w szerszy kontekst wojen i rebelii cechujących ten niestabilny politycznie region, analizuje skutki obecności sił interwencyjnych z karaibskiej

wyspy dla kilku krajów afrykańskich, ale przede wszystkim skupia się na wojnie domowej w Angoli i akcji zbrojnej w Etiopii.

Jarema Słowiak, badacz z Uniwersytetu Jagiellońskiego, także specjalizujący się w historii wojskowości, osią narracji swego tekstu uczynił wspomnienia dwóch polskich dziennikarzy obserwujących bombardowania Wietnamu Północnego przez lotnictwo amerykańskie w 1965 r. Polscy reporterzy, bezpośredni świadkowie wydarzeń, nakreślili realistyczny i przejmujący obraz współczesnej wojny i jej skutków dla ludności cywilnej.

Przemysław Benken, historyk z Oddziału IPN w Szczecinie, w artykule przedstawiającym jeden z wątków działań Attachatu Wojskowego przy Ambasadzie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w Pekinie ustala, na podstawie jakich danych pracownicy polskiej placówki pod koniec lat sześćdziesiątych i na początku siedemdziesiątych, czyli w dobie rewolucji kulturalnej, mogli wyciągnąć wnioski o sile, uzbrojeniu i taktyce chińskiej armii. Ponieważ obserwowali zawsze pokazowe ćwiczenia jednego – tego samego – związku taktycznego, ich konkluzje były fragmentaryczne i niepewne.

Anna Maria Jackowska, varsavianistka i badaczka związków Polski z Francją, prezentuje tekst o działaniach nielegalnej agentury wywiadu wojskowego PRL we Francji. Choć porusza temat trudny i wymagający, tworzy wiarygodny, oparty głównie na źródłach, obraz pracy wywiadowców zwerbowanych do zdobywania tajemnic wojskowych we Francji, czyli państwie szczególnie mocno dbającym o bezpieczeństwo – stąd liczne dekonspiracje polskich szpiegów i okresowy paraliż centrali wywiadowczej.

Sebastian Drabik, historyk z Krakowa, opracował artykuł na temat kreacji „wroga” w systemie szkoleń ideologicznych w PZPR w latach 1948–1956. Autor prezentuje kierunki i sposoby oddziaływania ideologicznego i propagandowego, mającego na celu wyjaśnienie członkom PZPR, kto jest ich wrogiem (obiektywnie i subiektywnie), i utwierdzenie ich w dokonanych wyborach ideowych. To interesujący tekst będący analizą jednego z ważniejszych przejawów ideologizacji przestrzeni publicznej i jednego z kluczowych konstruktów propagandy.

Podobny w wymowie artykuł przedstawia Adam Czarnecki, pracownik naukowy Wyższej Szkoły Straży Granicznej, który skupia się przede wszystkim na jednej pozycji z katalogu „wrogów” stworzonego przez komunistów z czasów stalinizmu – zasobnym rolniku, czyli „kułaku”. Autor analizuje działania wszechwładnej maszyny komunistycznego państwa na terenach Pomorza Środkowego: ofensywę propagandową i ideologiczną, areszty, wyroki i inne

środki represji wymierzone w rolników, którzy radzili sobie nieco lepiej od ogółu i nie chcieli przystąpić do kolektywów wiejskich.

Waldemar Brenda z Delegatury IPN w Olsztynie napisał obszerne studium, w którym przyjrzał się kreacji obrazu podziemia antykomunistycznego w prasie kontrolowanej przez komunistów. Kanwą do jego rozmyślań stał się dziennik „Wiadomości Mazurskie”, wydawany w latach 1945–1947 przez Wojewódzki Urząd Informacji i Propagandy w Olsztynie. Autor zwraca uwagę zarówno na narrację, jednolitą w całym kraju, jak i na to, że olsztyńska gazeta w niewielkim tylko stopniu uwzględniała lokalne odrębności – częściej powieliała wzorce kreowane na centralnym poziomie.

Tekst o prasie olsztyńskiej napisał też Wojciech Kosiewicz, również historyk z Delegatury IPN w Olsztynie. Przygotował on artykuł o funkcjonowaniu cenzury w latach 1951–1956 w „Głosie Olsztyńskim”, ukazującym się na Warmii i Mazurach, i zaprezentował w nim interesujące spostrzeżenia na temat zasad sporządzania tzw. zapisów cenzorskich, ich zakresu i częstotliwości stosowania. Autor pokazuje przykłady różnych ingerencji cenzora, także tych minimalnych, a mimo to diametralnie zmieniających sens przekazu. Co ciekawe, zdarzały się przypadki, że artykuł prasowy po interwencji cenzury prezentował lepszy styl.

Robert Kolasa, pracownik Wyższej Szkoły Kadr Menedżerskich w Koninie, opublikował artykuł ukazujący funkcjonowanie ruchu tzw. księży patriotów w województwie poznańskim w czasach stalinizmu. Stara się w nim wyjaśnić, w jaki sposób komuniści z pomocą liczebnie niewielkiej grupy posłusznych im kapłanów zamierzali kontrolować Kościół katolicki w Poznaniu. Ich próby, należy to podkreślić, okazały się nieskuteczne.

Dział „Studia” składa się zatem z czternastu artykułów będących pokłosiem dwóch konferencji naukowych. Pięć pierwszych analizuje procesy zachodzące w latach osiemdziesiątych w Europie Środkowej i Wschodniej, które doprowadziły do kolapsu komunistycznych rządów, oraz ich uwarunkowania i dynamikę. Pozostałych dziewięć, bardziej różnorodnych chronologicznie i tematycznie, koncentruje się na podejmowanych przez komunistów próbach zwalczania obcej ideologii – zarówno na poziomie konfliktu międzypaństwowego, jak i wewnętrznego, zbrojnego oraz propagandowego.

Dział „Varia”, odmiennie niż w poprzednich numerach, jest tym razem niewielki. Paweł Skubisz z Centrali IPN przygotował tekst na temat weryfikacji politycznej kadr w Ministerstwie Spraw Zagranicznych w latach 1981–1983. Opisał założenia i przebieg czystki w szeregach polskich dyplomatów

po wprowadzeniu stanu wojennego – niezbyt, jak się okazało, dolegliwej i w minimalnym tylko stopniu wpływającej na funkcjonowanie placówek służby dyplomatycznej oraz na ich obsadę. Zbigniew Bereszyński przygotował artykuł o działaniach Niezależnego Zrzeszenia Studentów na Śląsku Opolskim w okresie przełomu ustrojowego z lat 1988–1990. Autor będący czynnym uczestnikiem opisywanych przez siebie wydarzeń przedstawia je z perspektywy naukowej. Szczególny akcent kładzie na błyskawiczną fragmentację jednolitego do 1989 r. środowiska opozycyjnego opolskich studentów – takie procesy zachodziły zresztą w całej Polsce.

Artykuły naukowe jak zwykle nie wypełniają całego numeru pisma. W tomie znalazły się trzy recenzje / artykuły recenzyjne. Marcin Libor krytycznie przyjrzał się niedawno opublikowanemu tomowi zbiorowemu *Dąbrowszczacy i wojna domowa w Hiszpanii. Kontekst międzynarodowy – późniejsze losy – spory o pamięć*, zredagowanemu przez Daniela Czerwińskiego. Marcin Sokulski omówił monografię Tadeusza Czekalskiego *Brzemie tożsamości. Kościoły prawosławne na Bałkanach w polityce państw komunistycznych w latach 1944–1990*. Sylwia Szyc, członek redakcji naszego pisma, a zarazem badaczka systemu komunistycznego na Dalekim Wschodzie, zrecenzowała książkę *North Korea's Mundane Revolution. Socialist Living and the Rise of Kim Il Sung, 1953–1965*, autorstwa Andre Schmida.

Numer zamyka artykuł nietypowy – stan badań prowadzonych nad komunistycznym aparatem represji za lata 2014–2023, a konkretnie jego część I, dotycząca okresu 2014–2018, opracowana przez Filipa Musiała. Nie ma tam klasycznej narracji i analizy zjawisk czy faktów – ten uporządkowany problemowo tekst jest żmudnie zestawioną bibliografią dzieł opublikowanych w Polsce prac na temat organów bezpieczeństwa państwa. Autor przedstawił rzetelne i kompletne studium – bardzo przydatne dla części historyków. Badania nad aparatem bezpieczeństwa są ustawowym obowiązkiem IPN.

Sylwia Szyc, Adam Dziuba